

Economische sociologie in Nederland

Een impressie

DRS. W.A. ARTS – DRS. P.W.M. VAN HAAREN

Inleiding

In Amsterdam organiseerde de Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek (SISWO) dit jaar onder de naam *Sociologendagen* een groot en ambitieus opgezet congres. Dat gebeurde onder auspiciën van de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging (NSAV) en de (Vlaamse) Vereniging voor Sociologie (VVS). Het congres had als doel een balans op te maken van de sociologie- en antropologiebeoefening in Nederland en Vlaanderen sinds 1970. Ter verwezenlijking van dat doel werd een aantal prominente vakgenoten, zowel uit Nederland en Vlaanderen als uit enkele andere Europese landen, gevraagd hun visie te geven op de stand van zaken in de sociologie en de antropologie. De niet-Nederlandstalige inleiders was gevraagd om – door hun schets van de ontwikkelingen in Duitsland, respectievelijk Engeland, Frankrijk en Zweden – de Vlaamse en Nederlandse ontwikkelingen wat meer perspectief te geven. Dat gebeurde in min of meer plenaire bijeenkomsten. Daarnaast werd ook in een vijftigtal meer gespecialiseerde sessies – variërend van agrarische tot medische sociologie, van Oceanië tot de communistische staten, van politiek tot seksualiteit – geprobeerd om een balans per deelgebied op te maken. Dat alles in twee dagen tijd; geen geringe opgave!

Wat het deelnemertal betreft kan het congres geslaagd worden genoemd. Meer dan duizend sociologen bij elkaar is in ieder geval in Nederland iets ongekends. Of ook inhoudelijk van een succes sprake is, valt veel moeilijker te beoordelen: vanwege de grote verscheidenheid aan onderwerpen en het simultane karakter van de sessies kon niemand het congres in de volle breedte overzien. Voor een afgerond oordeel biedt het nog te verschijnen conferentieboek hopelijk meer soelaas.

Misschien is het de moeite waard om in deze Maatschappijspiegel eens na te gaan, wat voor een beeld deze dagen hebben opgeleverd van de stand van zaken in met name de *economische socio-*

logie, zoals in Nederland bedreven. Voor we dat beeld echter schetsen, lijkt het verstandig er wat meer reliëf aan te geven door kort de recente ontwikkelingen aan te stippen die zich in de Nederlandse sociologie hebben voorgedaan.

Inhoudelijke veranderingen

Wat de inhoudelijke ontwikkelingen in de Nederlandse sociologie betreft, zouden we normaal gesproken af moeten gaan op de plenaire inleidingen, en dan vooral op de openingstoespraak van de Amsterdamse hoogleraar De Swaan en de „sluitingsrede” van zijn Rotterdamse collega Van Doorn. Uit hun redevoeringen rijst een weinig optimistisch beeld op van de stand van zaken in het vak. Het einde van de sociologie lijkt voor hen beide nabij. Met name Van Doorn voorspelde de sociologie als zelfstandige discipline weinig toekomst. Hij zag deze wetenschap worden omgezet in een algemeen aanvaard cultureel perspectief, dat kenmerkend zou zijn voor de moderne maatschappij. Zowel de voordracht van De Swaan als die van Van Doorn droegen echter een sterk impressionistisch karakter en zeggen vermoedelijk meer over hun stellingname ten opzichte van de sociologie, dan dat ze informatie bieden over de ontwikkeling van het vak. Daarom kunnen we voor een beschrijving van de inhoudelijke ontwikkelingen beter te rade gaan bij de papers voor de sessie „Sociologie in de zeventiger jaren”. Dat wil nu ook weer niet zeggen dat daar een optimistisch beeld uit te voorschijn komt. Een evaluatie van de Nederlandse sociologie in de jaren zeventig, zoals in de verschillende papers ondernomen, valt namelijk niet altijd even positief uit 1).

In de jaren vijftig en zestig was de Nederlandse sociologie overwegend empirisch-analytisch van aard. Als (onbedoeld?) produkt van de hier te lande bestaande sociografische traditie ging men aanvankelijk vooral beschrijvend te werk en stelde men er zich tevreden mee de Nederlandse samenleving en haar verscheidenheid van maatschappelijke pro-

blemen zo goed mogelijk in kaart te brengen. Dit gebeurde niet op een grootse en meeslepende wijze, maar wel gedegen en vooral beleidsgericht; met andere woorden, met een open oog voor die onderzoeksbevindingen die voor de dagelijkse gang van zaken in de samenleving bruikbaar zijn.

In de jaren zeventig raakte deze empirisch-analytische hoofdstroom in het defensief, al gingen de vertegenwoordigers ervan in meerderheid gewoon door met hun werk. Maar men ontmoette daarbij nogal wat scepsis en kritiek, vooral van de zijde van een jongere generatie die maatschappelijke bewustwording en verandering centraal stelde. De bijdrage van de sociologie aan de Nederlandse samenleving werd door hen niet beoordeeld op de adequaatheid van de beschrijving of de beleidsrelevantie ervan, maar op haar vermogen tot kritische analyse en mobilisatie. De gevestigde („burgerlijke”) sociologie zou de bestaande maatschappelijke orde bevestigen en als ideologie ter rechtvaardiging van die orde worden gehanteerd. Deze jaren worden wel eens gekenschetst als een tijdvak van „kritiek en pluriformiteit”. Er is sprake van een methoden- en richtingenstrijd. Men houdt zich vooral bezig met het discussiëren over de grondslagen van het vak. Tegenover veel interne reflectie staat weinig externe output. Voor zover die output er wel is, put men zich vooral uit in het becomingariëren van gebeurtenissen, hoewel men ook nog wel empirisch onderzoek verricht. De aandacht voor de relatie tussen sociologie en sociaal beleid is in die tijd eveneens tanende. Vooral de tweede helft van de jaren zeventig wordt gekenmerkt door stagnatie en scepsis. Zonder nadere argumentatie werd er veelal van uitgegaan dat de sociologie in een crisis verkeerde.

In het begin van de jaren tachtig begint men langzamerhand tot het besef te komen dat veel van de in de jaren zeventig geleverde zelfkritiek onterecht was en dat, voor zover wel terecht, dit de sociologen nu ook weer niet moest belemmeren om te werken aan de vooruitgang van het vak. Hoewel een terugblik op de jaren zeventig op grond van het bovenstaande niet erg positief uitvalt, gloort er voor de jaren tachtig toch wel enige hoop. De empirisch-analytische onderzoekstraditie lijkt zich te herstellen en aan theoretisch gehalte te winnen. Vooral op methodisch-technisch gebied zijn het laatste decennium grote vorderingen gemaakt, die ook in het empirische onderzoek doorwerken.

1) H.A. Becker en P. Glasbergen, *Verzorgingsstaat en sociologie: een impressie*; J. Berting, *Continuïteit en veranderingen in de Nederlandse sociologie 1970-1984*; I. Gadourek, *Sociologische methodologie in de jaren zeventig*; W.C. Ultee, *Problematische vragen: probleemverschuivingen in de Nederlandse sociologie sinds de jaren zeventig*.

Economische sociologie

Als we nu ons blikveld verenigen tot de economische sociologie, dan is het verstandig eerst te omschrijven wat we daaronder verstaan. De economische sociologie is dat onderdeel van de sociologie dat zich bezighoudt met de studie van sociale verschijnselen welke de voortbrenging en verdeling, de ruil en het verbruik van schaarse, gewaardeerde goederen en diensten betreffen. De term economische sociologie wordt nogal eens gebruikt als een overkoepelende aanduiding voor andere, vaak meer bekende sociologische specialismen. In die zin hanteren we de term verderop in deze Maatschappijspiegel; daar worden achtereenvolgens de sociologie van arbeid en organisatie, van de arbeidsmarkt en van de arbeidsverhoudingen besproken. De economische sociologie is echter meer dan een verzamelterm en wil ook meer zijn. Als vak wil zij een schakel vormen tussen theorievorming en onderzoek in de sociologie en de economie. Daarbij blijft zij echter een sociologisch specialisme. Dat betekent dat in haar werkwijze de nadruk ligt op de sociologische aspecten van vraagstukken die traditioneel als economisch worden omschreven 2).

Op de Sociologendagen was een sessie speciaal aan de economische sociologie gewijd. Maar een balans werd er, ondanks het uitdrukkelijke verzoek van de organisatoren, niet opgemaakt. Er waren nog meer vreemde dingen aan de hand. Ten eerste was het een geheel en al Tilburgse aangelegenheid. Dat wekt verbazing, want ook op andere plaatsen wordt economische sociologie bedreven. Ten tweede paste het merendeel van de in deze sessie aangeboden papers beter bij de bijeenkomsten over andere thema's, dan bij het onderwerp economische sociologie zoals hierboven omschreven. Wat de in de sessie economische sociologie besproken papers wel gemeen hebben, is dat ze behoren tot het Tilburgse onderzoeksprogramma „Economie en Samenleving in Ontwikkeling”. Maar „echt” economisch-sociologisch zijn slechts de papers van Van Wezel en Van der Net 3).

Van Wezels paper is sterk programmatisch van aard. Bij hem staat de verbindingsproblematiek van sociaal-culturele en economisch-politieke processen centraal. Hij acht het wenselijk dat voor de maatschappijwetenschappen een overkoepelend theoretisch kader wordt gebruikt om de resultaten van de disciplines binnen de maatschappijwetenschappen (economie, politologie, sociologie en culturele antropologie) met elkaar te verbinden. Zulks met het doel om een diagnose te kunnen stellen van de maatschappelijke wordingsgang. Zo'n theoretisch kader dient ervoor te zorgen dat het aspectkarakter van elk der maatschappijwetenschappen blijft bewaard en dat tegelijkertijd toch een meer synthetische diagnose mogelijk wordt. De structureel-functionalistische handelings- en systeemtheorie van Talcott Parsons biedt, volgens Van Wezel, voor deze meer interdisciplinaire benadering aanknopingspunten. Na een schets van deze theo-

rie, probeert hij deze te benutten voor een beschouwing over de sociaal-economische ontwikkeling in Nederland. Het probleem daarbij is echter dat de theorie van Parsons nogal eens als kritiek heeft gekregen dat deze empirisch leeg zou zijn, slechts een indelingsschema of begrippenkader zou vormen. Van Wezel stelt, in navolging van Münch, dat deze kritiek niet terecht is. Hij meent dat Parsons' theorie wel degelijk empirische inhoud bezit en verwijst daarvoor naar een overzichtartikel betreffende empirische toepassingen van die theorie. Zelf leidt hij echter geen hypothesen uit die theorie af, maar gebruikt hij deze als een heuristisch hulpmiddel. Naar zijn zeggen zou deze theorie het mogelijk maken om goede probleemstellingen af te leiden en vervolgens samenhangende hypothesen te formuleren voor de verklaring van de gestelde problemen. Het benutten van deze mogelijkheid staat bij hem op de voorgrond. Hij past dan ook het theoretische kader toe op de behandeling van twee problemen:

- de nadruk die door de regering wordt gelegd op het terugdringen van het financieringstekort om economisch herstel te bereiken;
- het onderhandelingsproces tussen de sociale partners, met name op centraal niveau. De keuze van beide problemen is mede bepaald door het huidige maatschappelijke belang.

In twee meer empirisch onderbouwde publikaties wil Van Wezel in de toekomst op deze beide vragen terugkomen. Nu gaat hij bij de beantwoording ervan slechts schetsmatig te werk. Voor een beoordeling van de heuristische waarde van Parsons' theorie lijkt het wachten dan ook op het verschijnen van die publikaties.

Of we dienaangaande erg optimistisch moeten zijn, is echter de vraag. Ten eerste omdat het werk van Parsons een nogal hermetisch karakter draagt, wat het moeilijk maakt om of tot de slotsom te komen dat het hier gaat om in ontoegankelijke beoordelingen verpakte zin, of te besluiten dat er sprake is van ingenieuze onzin. Niet geheel ten onrechte is van economistische kant wel eens, ten aanzien van een toepassing van Parsons' theorie op economische problemen, de opmerking gemaakt dat er een heel verschil bestaat tussen een vruchtbare hypothese en een Procrustusbed 4). Een tweede argument om een eventueel optimisme te temperen is dat de pretenties van Van Wezel nogal ver gaan. Hij wil in een samenwerking tussen met name economie en sociologen trachten de meer sociaal-culturele component in te bouwen in macromodellen. Een eerste poging in die richting kan nauwelijks als geslaagd worden beschouwd 5).

Dat lijkt ook de conclusie uit het paper van Van der Net te zijn. Deze vraagt zich af of het mogelijk is om economische, demografische en sociologische modellen aan elkaar te koppelen. Wat de sociologische modellen betreft, stelt hij dat dit nogal een ongewisse onderneming is. De voornaamste redenen daarvoor ligt in het gegeven dat nog erg weinig sociologische modellen

voldoende zijn uitgewerkt. En voor zover wel beschikbaar „passen” ze niet goed bij economische modellen, bij voorbeeld omdat het aggregatieniveau van de variabelen afwijkt of omdat de weinige interessante sociologische modellen vaak als stochastische modellen zijn gedefinieerd. Zijn opvatting luidt dat de sociologie eerst de achterstand op het gebied van modelbouw zal moeten inhalen, voordat er pogingen kunnen worden ondernomen om tot integratie van modellen te komen.

Arbeidssociologie

De bestudering van arbeidsvraagstukken neemt in de economische sociologie een belangrijke, zo niet overheersende plaats in. Binnen haar brede aandachtsveld heeft zich zelfs een min of meer zelfstandige *arbeidssociologie* ontwikkeld. Daaraan was tijdens de Sociologendagen een drietal druk bezochte bijeenkomsten gewijd. In het resterende deel van deze Maatschappijspiegel geven wij enkele van onze indrukken weer over de huidige stand van zaken in deze subdiscipline.

Naar de mening van Ter Hoeven in zijn paper mogen we over de verdiensten van de arbeidssociologie in Nederland positief oordelen: „Er is een macht van werken verschenen over een klein aantal onderwerpen, die redelijk tot goed zijn te noemen. Typisch Nederlands, nauw aansluitend bij de realiteit en zwaar gedocumenteerd. Ondanks alle denkbare kritiek toch een resultaat om niet rouwig om te zijn” 6). Volgens Ter Hoeven is de arbeidssociologie in Nederland, in vergelijking met andere landen, een heel specifieke weg ingeslagen. Als kenmerkend geldt onder andere haar hechte verbondenheid met vraagstukken van de maatschappelijke bovenlagen, waartoe in de meeste gevallen ook bedrijfsleidingen gerekend kunnen worden. Pas sinds kort kondigt zich in die onevenwichtige situatie enige verandering aan. Een tweede typering van de arbeidssociologie zoals hier te lande wordt bedreven, betreft haar sterk empirische, pragmatische en op probleemoplossing gerichte karakter. Ter Hoeven kwalificeert de Nederlandse socioloog als „teller” en „meter” wiens

2) Vergelijk W.A. Arts, *Sociologie van het economisch leven*, in: L. Rademaker (red.), *Toegepaste sociologie*, Utrecht/Antwerpen, 1981, blz. 77-106.

3) J.A.M. van Wezel, *Sociale veranderingen in de economie en op de arbeidsmarkt. Een suggestie voor een richtinggevend beleidskader van wederzijdse doordringing*; Th. van der Net, *Mathematische modellen in de sociologie*.

4) Vergelijk W.A. Arts, *Geen procrustusbed?* Over de relevantie van de individualistische traditie over de integratie van economie en sociologie, in: W. Arts, S. Lindenberg en R. Wippler (red.), *Gedrag en structuur. De relevantie van microtheorieën voor de verklaring van macroverschijnselen*, Rotterdam, 1976, blz. 76.

5) J.A.M. van Wezel en A.M.C. Vissers, *Evenwicht en onevenwicht op de arbeidsmarkt en in de economie*, Assen, 1983.

6) P.J.A. ter Hoeven, *Arbeidssociologie in terugblik*.

belangstelling in het algemeen niet uitgaat naar de ontwikkeling van relatief stabiele onderzoekstradities; men laat zich eerder leiden door steeds andere kleine en marginale problemen. Onder de beoefenaren van het vak blijkt weinig animo aanwezig voor de bestudering van nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen, evenmin als voor de structurele gevolgen van wel beschreven vraagstukken (zoals met betrekking tot het vrije-tijdsethos) of het begrijpelijk maken van de sociologie voor diegenen die niet zo in het wetenschappelijke jargon thuis zijn (de „verlichtings“-functie). Ter Hoeven maakte zijn balans op aan de hand van een overzicht van een reeks sinds de tweede wereldoorlog verschenen dissertaties en andere publikaties. Hoe verhouden zijn uitspraken zich tot de allerrecentste ontwikkelingen, welke zouden moeten blijken uit de tijdens de Sociologendagen ingediende papers?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden volstaat het zeker niet ons te beperken tot de discussies die na de inleiding van Ter Hoeven in de bijeenkomsten over arbeids-sociologie werden gevoerd. Immers, ook in de sessies over bijvoorbeeld „elites“, „vrouwenemancipatie“ of internationaal comparatief, respectievelijk marxistisch onderzoek zijn papers met een sterk arbeids-sociologische inslag aan de orde gesteld 7). Hoewel uit het oogpunt van volledigheid misschien wenselijk hebben wij ons voor dit artikel niet gewaagd aan een rondgang langs alle zesenvestig themagroepen om te kijken of er iets van onze gading te vinden was. Om de ter beschikking staande tijd zo doelmatig mogelijk te benutten hebben wij ons laten leiden door een artikel van Fruytier en Vissers 8). In een bundel ter gelegenheid van de vijftienvijftigste verjaardag van het IVA, Instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek, behandelen zij het thema arbeid en arbeidsonderzoek in de jaren tachtig. In hun betoog wijzen de auteurs op het bestaan van drie zogenaamde *structuur-determinanten* van ons arbeidsbestel: de arbeidsorganisatie, de arbeidsmarkt en de arbeidsverhoudingen. Die indeling lijkt ons ook geschikt om op systematische wijze de hedendaagse ontwikkelingen in de arbeids-sociologie in beeld te krijgen. De arbeids-sociologie wordt dan opgevat als de parapluie waaronder de (bedrijfs- en) organisatiesociologie, de arbeidsmarkt-sociologie en de sociologie van de arbeidsverhoudingen onderdak hebben gekregen; zulks op dezelfde wijze als de arbeids-sociologie zelf weer onder de economische sociologie thuishoort. De drie structuur-determinanten komen in het navolgende afzonderlijk aan de orde.

De arbeidsorganisatie

Voor het inzicht in vraagstukken betreffende de *arbeidsorganisatie* kunnen we ten eerste te rade gaan bij de sessie over organisatiesociologie. Die stond vooral in het teken van het in 1983 verschenen overzichtswerk *Organisaties vergelijkenderwijs* van C.J. Lammers 9). In dit boek maakt de au-

teur de balans op van hetgeen de organisatiesociologie aan wetenschappelijke kennis en maatschappelijke inzichten heeft opgeleverd. Grosso modo valt hij de resultaten van het organisatiesociologische denken samen op basis van (combinaties van) twee modellen: het systeemmodel en het partijmodel. „In het ene model legt men de nadruk op de organisatie als geheel, waarbij dat geheel wordt gezien als een sociaal-cultureel systeem. In het andere model wordt de organisatie voorgesteld als een conglomeraat van partijen, die hun eigen doeleinden en belangen najagen“, stelt hij 10).

Lammers zet zich in zijn betoog nadrukkelijk af tegen auteurs die spreken van een diepgaande crisis in het vak, welke een fundamentele theoretische en methodologische heroriëntatie noodzakelijk zou maken: „De oude denkwijzen vormen nog steeds een vruchtbare voedingsbodem voor tal van originele theorie-aanzetten“ 11). Dat blijkt bij voorbeeld uit de wetenschappelijke opbrengst van de organisatiesociologie, die volgens hem duidelijk wordt als we kijken naar de heuristische waarde van twee „trossen“ van theorieën. De ene, de *bureaucratietheorie*, heeft betrekking op vormen en processen in de organisatie, de andere, de *contingentietheorie*, op de relatie van de organisatie met zijn omgeving. Rondom beide is een grote reeks onderzoeksresultaten gegroepeerd, waardoor deze theorieën steeds verder konden worden verfijnd. Ook over de maatschappelijke opbrengst van de organisatiesociologie oordeelt Lammers positief, bemeten naar haar bijdragen aan de controleerbaarheid, de leefbaarheid, de bestuurbaarheid en de beheersbaarheid van de „maatschappelijke werkelijkheid“. Samenvattend heeft deze tak van de sociologie een zinvolle bijdrage geleverd aan ons inzicht in het functioneren van organisaties 12).

Niet alleen in de sessie over organisatiesociologie kwamen problemen betreffende het functioneren van de arbeidsorganisatie aan bod. Vooral in de industriële en commerciële-dienstverlenende sector van de economie wordt, zoals blijkt uit een aantal over allerlei sessies verspreide papers, nogal wat organisatie-onderzoek vericht. Men mag concluderen dat sociologen aldaar hun aandacht overwegend hebben gericht op de sociale gevolgen van technologische innovaties. Zeven van de elf papers die in de sessie arbeids-sociologie aan de orde kwamen, hadden bij voorbeeld op de automatisering betrekking 13). Als min of meer gemeenschappelijke denklijn in de diverse bijdragen valt een afwijzing te herkennen van het zogenaamde technologisch determinisme. De notie van het technologisch determinisme bevat volgens Christis in een eerder verschenen artikel twee met elkaar samenhangende basisstellingen: „... ten eerste dat de ontwikkeling van de technologie geleid wordt door een neutrale, technische of wetenschappelijke logica, en ten tweede, dat deze technologische ontwikkeling eenduidige sociale effecten heeft“ 14).

De afwijzing van het technologisch determinisme is feitelijk het afgeleide resul-

taat van het zoeken naar speelruimte in de sociale en organisatorische vormgeving van bedrijven. Dat heeft een duidelijke impuls gekregen vanuit de zorg om de kwaliteit van de arbeid en de ontwikkeling van sociale indicatoren dienaangaande. Veel energie is wat dat betreft de laatste jaren geïnvesteerd in de verdere uitbouw van de zogenaamde *arbeidsprocesbenadering*. Een benadering waarvan de Nederlandse voorstanders van het eerste uur elkaar tijdens de Sociologendagen vooral troffen in de sessie over marxistisch onderzoek 15).

Daarmee komt de arbeidsprocesbenadering overigens in een teken te staan dat niet geheel in overeenstemming is met haar benuttingsmogelijkheden. Kesteloot en Henderickx vatten de premissen in hun paper zeer bondig samen 16). Hun betoog parafraserend kan men stellen dat bij de structurering van de arbeidssituatie het „*organiseren*“ van de arbeid een relatief zelfstandige rol speelt. Naast een gegeven techniek zijn alternatieve organisatiestructuren dus mogelijk. Als men zich dan afvraagt hoe techniek, arbeidssituatie en arbeidsorganisatie tot stand komen, dan wordt in de arbeidsprocesbenadering verondersteld dat personen, groepen of instanties op basis van bepaalde criteria keuzen maken uit technische en arbeidsorganisatorische motieven. Zo is er handelen van het management en handelen van de werknemers en is de arbeidssituatie een arena van strategisch handelen van (groepen) managers en (groepen) werknemers.

7) Bij voorbeeld P. Grootings, *De bijdrage van het Vienna Centre aan het onderzoek naar arbeid en technologie*; F.N. Stokman en F.W. Wasseur, *Theoretische interpretatie en belang van verschillende soorten dubbelfuncties tussen grote bedrijven: het Nederlandse netwerk in 1976*.

8) B. Fruytier en A. Vissers, *Arbeid en arbeids-onderzoek in de jaren '80*, in: J.H.G. Segers, I.Th.M. Snellen, A.M.C. Vissers (red.), *Stagnatie en herbezinning; sociaal wetenschappelijk onderzoek en beleid in de jaren '80*, Tilburg, 1982, blz. 84.

9) C.J. Lammers, *Organisaties vergelijkenderwijs*, Utrecht/Antwerpen, 1983.

10) Idem, blz. 371.

11) Idem, blz. 425.

12) C.J. Lammers, *Balans van het sociologisch denken over organisaties*; W.F.G. Mastenbroek, *Excellente organisaties: partijen of systemen*; J.M. Pennings, *Organisatiesociologie in de Verenigde Staten: driestromenland*.

13) Bij voorbeeld P.M. van der Staal, *Drijvende krachten en actoren bij de ontwikkeling en invoering van nieuwe technologieën*; J. de Schampheleire en J. Vilroxx, *Atomisering en automatisering*.

14) J. Christis, *Kwaliteit van de arbeid en arbeidsproces*, in: R. Vreeman (red.), *De kwaliteit van de arbeid in de Nederlandse industrie*, Nijmegen, 1982, blz. 103.

15) Bij voorbeeld J. Christis, *Ontwikkeling van de arbeidsprocesbenadering*; W. Martens, *Arbeidsprocesbenadering en moderne communicatie-technologieën*.

16) R. Kesteloot en E. Henderickx, *De introductie van computerized numerical control in twee Vlaamse machinebouwondernemingen: actiologica's en impact op de arbeid*, blz. 2.

Van Klaveren, een verklaard voorstander van de verdere uitbouw van de arbeidsprocesbenadering, waarschuwt in zijn bijdrage voor het gevaar van wetenschappelijke steriliteit en geringe maatschappelijke relevantie (17). Het fundamentele probleem bij veel volgelingen van deze benadering is volgens hem, dat zij twee zaken onvoldoende uit elkaar houden. Enerzijds is er weliswaar aandacht voor de analyse van krachten die op de vormgeving van arbeidsprocessen hebben ingewerkt. Maar anderzijds wordt te gemakkelijk uit het oog verloren, dat daarmee nog niet per definitie ook de ruimte is gecreëerd voor wezenlijke veranderingen in die situatie op een enigermate overzienbare termijn. Als het arbeidsproces, de arbeidsorganisatie en de snelheid van de technologische ontwikkeling worden geanalyseerd in hun politiek-maatschappelijke bepaaldheid, dan acht Van Klaveren dat een verworvenheid van de hedendaagse bedrijfssociologie. Maar wel onder de voorwaarde dat de link naar de praktijk gehandhaafd blijft.

De arbeidsmarkt

In een recent artikel in *Beleid en Maatschappij* heeft Veenman getracht om het aandachtsveld van de *arbeidsmarktsociologie* nader te omschrijven (18). Onder het desbetreffende vakgebied verstaat hij de sociologische specialisatie die zich bezighoudt met de bestudering van ruilprocessen en ruilbetrekkingen op de arbeidsmarkt, alsmede van de resultaten van deze processen. De arbeidsmarkt zelf omschrijft hij als het netwerk van min of meer stabiele betrekkingen tussen individuen en/of collectiviteiten, gericht op de ruil van arbeidsprestaties.

In het slotwoord van zijn artikel constateert hij dat de aanpak van arbeidsmarktproblemen zich bij uitstek leent voor multidisciplinaire samenwerkingsverbanden. Sociologen hebben in dat kader – naast economen – zeker een inbreng. Die kan uit minstens twee zaken bestaan: ten eerste „dat zij zich door middel van empirisch onderzoek en daarop gebaseerde theorievorming bezinnen op de veronderstellingen die ten grondslag liggen aan vele economische modellen en theorieën”. En ten tweede „dat sociologen, los van wat economen doen eigen onderzoeksthema's selecteren en bestuderen. Daarbij dient voortvarender dan nu gebeurt gestreefd te worden naar de vorming van theorieën.

Het artikel van Veenman lijkt ons van pas te komen bij een systematische bespreking van hetgeen op het gebied van de arbeidsmarkt tijdens de Sociologendagen aan bod kwam. Het probleem is echter dat aan dit probleemveld geen aparte sessie werd gewijd. Nemen we het aantal malen dat de term arbeidsmarkt in de titels van papers voorkwam als indicatie voor de belangstelling dan blijven we op drie steken. Over één van die drie, de bijdrage van Van Wezel over sociale veranderingen in de economie en op de arbeidsmarkt, gaven wij al eerder onze mening. Er blijven er dus

nog twee over waarvan één in de sessie over arbeidsociologie aan technologie was gewijd (19). In de sessie over het marxistisch onderzoek is de derde te vinden. Daarin stelt Korver dat als radicale arbeidsmarkttheorieën in Nederland al voorkomen, deze slechts een rol spelen in analyses van vrouwenarbeid en van buitenlandse arbeid (20). Men zou op basis van het geringe aantal bijdragen kunnen gaan vermoeden dat de uitspraak van Korver van toepassing is op het hele aandachtsgebied. De arbeidsmarkt is als zodanig bijna uitsluitend in de sessie over vrouwenemancipatie uitgebreid aan de orde geweest. Daar werden papres gepresenteerd over deeltijdarbeid, vrouwen in mannenberoepen en werkloosheid bij vrouwen in relatie tot de emancipatiegedachte (21).

Een interessante uitzondering op dit gegeven vormt een paper van Tazelaar en Sprengers, ingebracht bij de sessie over verklarende sociologie. Daarin worden de bevindingen gerapporteerd van een longitudinaal onderzoek naar de reactie van oudere werklozen op hun werkloos worden (22). Voorspellingen, gedaan met behulp van een algemene gedragstheorie over het al dan niet optreden van actief sollicitatie- en werkzoekgedrag, werden bekrachtigd. Het bleek echter veel moeilijker te voorspellen of en wanneer er, op de langere duur, gevoelens van berusting of stress zouden gaan optreden.

Een verklaringmogelijkheid voor de schijn van desinteresse tijdens de Sociologendagen voor arbeidsmarktvaagstukken, die door de bredere literatuur overigens zeker niet wordt bevestigd, is misschien te vinden in het al eerder aangehaalde artikel van Fruytier en Visser. Zij wazen op een tendens om de drie structuurterminanten in hun onderlinge samenhang te bestuderen. Misschien is het arbeidsmarktonderzoek niet verdwenen, maar zit het op een moeilijk te achterhalen manier verstopt in het ruimere arbeidsociologische oeuvre.

De arbeidsverhoudingen

Ten slotte de derde invalshoek, de structuurdeterminant van de *arbeidsverhoudingen*. Reynaerts heeft in zijn handboek de gelijknamige leer gedefinieerd als de beschrijving, ordening en verklaring van de processen van interactie – dat wil zeggen van groepsvorming, coöperatie, competitie en conflict – tussen werkgevers, werknemers en de overheid naar de achterliggende oorzaken, in hun ontwikkeling en naar hun resultaten voor de positie van de factor arbeid in onderneming en maatschappij (23).

De bestudering van het vakgebied, zoals zich dat uit de bovenstaande omschrijving laat destilleren, lijkt zich langzamerhand te stabiliseren rondom drie niveaus: het internationale comparatieve niveau, het nationale niveau van de collectieve betrekkingen tussen werkgeversorganisaties, vakbeweging en (centrale) overheden en ten slotte het niveau dat mag gelden als de feitelijke basis van het gehele stelsel: het bedrijfs-

niveau. Tijdens de Sociologendagen waren alle drie niveaus door middel van inleidende en/of papers vertegenwoordigd. Mok verwoordde zijn intentie om met de „differentiële” sociologie als methode een internationaal vergelijkend onderzoek te verrichten naar de arbeidsverhoudingen in Nederland en België in historisch perspectief. Hij schetste naar aanleiding van een tentatieve voorstudie het beeld van een opmerkelijk aantal overeenkomsten tussen de stelsels van deze twee landen. Grote uitzondering in de paralleliteit van beider ontwikkeling is het voorkomen van een sterk verankerde bedrijfstraditie bij de Belgische vakbeweging en de moeizame wijze van functioneren van het bondswerk in Nederlandse bedrijven. Mok acht het voor een verklaring van dit verschil vruchtbaar om een benadering te exploreren die de (vroeg)industriële ontwikkelingen in beide landen als vertrekpunt heeft.

Het nationale niveau van waaruit het stelsel van collectieve arbeidsverhoudingen kan worden bestudeerd, was aanwezig in het paper van Van der Woude en Vos (24). Naar analogie van de theorieën over segmentering van de arbeidsmarkt onderkennen de auteurs een drietal segmenten in de industriële structuur: het groeisegment (speerpuntindustrieën, multinationals), het krimpsegment (stagnerend deel van de marktsector, ambtenaren en trendvolgers) en het afhankelijke segment van het tijdelijke, zwarte of grijze werk. Naar hun oordeel wijst alles in de richting van een groeiende sociale ongelijkheid in vrijwel alle arbeidscondities met alle mogelijkheden van belangentegenstellingen. Huidige ontwikkelingen extrapolerend leidt dat in hun ogen tot een aantal verwachtingen met betrekking tot de toekomst van het stelsel van arbeidsverhoudingen. Belangentegenstellingen zullen ten eerste scherp naar boven komen in de bereidheid om ruimte te bie-

17) M. van Klaveren, *Mogelijkheden voor werknemers/sters om technisch-organisatorische vernieuwingen te beïnvloeden*, blz. 6.

18) J. Veenman, *Arbeidsmarktsociologie in wording*. Een proeve tot de omlijning van een vakgebied, *Beleid & Maatschappij*, 1983/7, blz. 202-211.

19) A. van Lancker, *Technologische ontwikkeling in de petrochemie: flexibilisering van arbeidsmarkt en -organisatie en de reactie van de arbeiders*.

20) T. Korver, *Arbeidsmarkttheorie en werkloosheid*.

21) I. van Hoorn, *Deeltijdarbeid en emancipatie in het onderwijs*; M. Schilperoord, *Vrouwen in mannenberoepen*; M. Lambert, *De afbouw van kansen op emancipatie door arbeid: werkloosheid bij vrouwen*.

22) T. Tazelaar en M. Sprengers, *Reacties van ouderen op werkloosheid. Uiteenlopende reacties verklaard met behulp van een algemeen gedragstheoretisch model*.

23) W.H.J. Reynaerts, *De leer der arbeidsverhoudingen, een inleidend overzicht*, in: W.H.J. Reynaerts en A.G. Nagelkerke, *Arbeidsverhoudingen, theorie en praktijk*, deel 1, Leiden, 1982, blz. 15.

24) M.A. van der Woude en C.J. Vos, *Op weg naar een segmentering van de Nederlandse arbeidsverhoudingen*.

den aan de verdere ontwikkeling van het primaire segment ten koste van de beide andere; overleg zal aan betekenis gaan inboeten; de overheersende rol van de overheid bij de vaststelling van de arbeidsvoorwaarden zal in het eerste segment meer afnemen dan in het tweede en derde; de onderlinge solidariteit tussen zowel de werknemers- als de werkgeversorganisaties gaat breuken vertonen, bij voorbeeld ten gevolge van tegenstellingen tussen voor de buitenlandse markt producerende en op de binnenlandse markt opererende ondernemingen.

Over de aandacht voor de arbeidsverhoudingen op bedrijfsniveau ten slotte kunnen we kort zijn. De traditionele belangstelling voor de institutionele zeggenschapstructuur (bij voorbeeld met betrekking tot de positie van de ondernemingsraad, de rol van het bedrijvenwerk of de samenstelling van de raad van commissarissen) lijkt langzamerhand te worden ingeruild voor een beklemtoning van het strategische handelen van de diverse personen en partijen in de bedrijfsarena. Vaak sluiten projecten aan bij de al eerder genoemde arbeidsprocesbenadering in het onderzoek naar de sociale gevolgen van technologische innovaties.

Slot

Op de Sociologendagen waren wel meer papers dan alleen de hier aangehaalde te vinden, die met enige goede wil als economisch-sociologisch kunnen worden omschreven. Te denken valt bij voorbeeld aan verschillende bijdragen in de sessies over Agrarische sociologie, over Inkomen en Armoede en over Verzorgingsstaat en Sociale zekerheid. Maar vanwege de beperkte ruimte willen we het bij de voorafgaande impressie laten.

Wat voor conclusies kunnen we nu trekken? In het algemeen mag worden vastgesteld dat de sociologie weer enigszins lijkt op te klimmen uit het dal van de jaren zeventig. Dat kan echter niet worden gezegd van de economische sociologie in „strikte” zin. Pogingen om tot een integratie te komen van de sociologie en economie lijken sinds het Groningse symposium van 1975 onder de titel „Economics and Sociology: towards and integration” geen vooruitgang te hebben geboekt (25). Positiever kan het oordeel luiden over sommige van de specialistische sociologieën, die onder de koepel van de economische sociologie schuilgaan. Dat geldt vooral voor de arbeidssociologie.

Overzichtsstudies als het tweedelige „Arbeidsverhoudingen, theorie en praktijk”, „Organisaties vergelijkenderwijs” en diverse bundels naar aanleiding van de jaarlijkse Bedrijfssociologische Studiedagen wijzen op twee hoopgevende ontwikkelingen (26). Ten eerste is er sprake van *cumulatieve kennisvergaring* over een breed aantal onderwerpen. Ten tweede worden er vorderingen gemaakt bij de *integratie van onderzoeksbevindingen* uit de verschillende deelsociologieën, zoals de organisatiesociologie, de sociologie van de ar-

beidsverhoudingen en de arbeidsmarkt-sociologie. Dat lijkt zeker bevorderlijk voor het gebruik van de arbeidssociologie ter *ondersteuning van de beleidsvoering* op velerlei terreinen. Te meer daar sociologen zijn gaan nadenken over de wijze van beoordeling van hun kennis en kunde aan de hand van financieel-economische parameters en van kwantitatieve onderbouwingen.

Er zijn ten slotte aanwijzingen dat de baltans, die Ten Hoeven in zijn paper opmaakte, minstens op een paar details enige aanvulling en/of aanpassing behoeft. In aansluiting op pleidooien voor zogenaamde „vakbondsvriendelijke” studies kan men constateren, dat in het empirische onderzoek niet langer alleen de problemen van de maatschappelijke bovenlagen aan de orde komen. Dat ondanks het feit dat het opdrachtenonderzoek nog altijd door de kapitaalcrachtige instanties wordt gedomineerd. Voorts lijkt de besproken arbeidsprocesbenadering het in zich te hebben om uit te groeien tot een algemene onderzoekstraditie; de stroom studieresultaten die rondom deze benadering in publicaties op ons afkomt is hoopgevend te noemen (27). Men kan er ten slotte over redetwisten of de huidige hausse in projecten rondom de sociale gevolgen van technologische innovaties meer is dan een modegril. Weliswaar spreiden de meeste onderzoekers nog altijd een probleemgerichte houding ten toon, maar er worden ook al pogingen ondernomen om het thema technologie in het brede perspectief van (toekomstige) maatschappelijk-structurele ontwikkelingen te plaatsen.

Wil Arts
Paul van Haaren

25) Voor een verslag: T. Huppés (red.), *Economics and sociology: towards an integration*, Leiden, 1976.

26) Bij voorbeeld J.J.J. van Dijck, J.A.P. van Hoof, A.L. Mok en W.F. de Nijs, *Kwaliteit van de arbeid. Een sociologische verkenning*, Leiden/Antwerpen, 1980; J.J.J. van Dijck (red.), *Beheersing van sociale ontwikkelingen*, Leiden/Antwerpen, 1981; J.A.P. van Hoof, F. Huijgen, J.J. Ramondt en A.W.M. Teulings (red.), *Macht en onmacht van management. Management, arbeidsproces en arbeidsverhoudingen in ondernemingen*, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1982; A. Buitendam en J.A.P. van Hoof (red.), *Organiseren op schaal. Verkenningen tussen groot en klein*, Leiden/Antwerpen, 1983.

27) Zie bij voorbeeld H. Doorewaard, M. van Klaveren, F. Pot en M. van der Woude (red.), *Stratego op bedrijfsniveau. Onderzoek naar techniek en organisatie als resultaat van strategisch handelen*, Nijmegen, 1983.